

УДК 94(477):[323.3:316.334.55]:616.89-008.444.1:[316.75:329.15](045)

DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2026-37-Svyaschenko>**Zinaida Svyaschenko***Doctor of Historical Sciences, Professor, Department of World History and Teaching Methods, Uman National University, Uman, Ukraine*ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-5845-3115>e-mail: szv09@meta.ua

Bibliographic Description of the Article: Svyaschenko, Z. (2026) The concept of peasant inferiority in bolshevik ideology. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 37, 38–43. (In Ukraine). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2026-37-Svyaschenko>

THE CONCEPT OF PEASANT INFERIORITY IN BOLSHEVIK IDEOLOGY

Abstract. This article provides a comprehensive analysis of the concept of peasant inferiority within Bolshevik ideological thought in the context of the socio-political transformations of the early twentieth century. The study is grounded in the understanding of the peasantry as a numerically dominant and economically significant stratum of the Russian Empire, attitudes toward which largely shaped the nature of revolutionary processes and the practices of state-building after 1917.

Purpose. The aim of the article is to clarify the content, genesis, and functioning of perceptions of the peasantry as a “socially inferior” group within Bolshevik ideological discourse, as well as to determine the role of this concept in shaping Soviet policies toward the agrarian population.

Methodology. The methodological framework of the study is based on the principles of historicism, systemic analysis, and scholarly objectivity. The research employs problem-chronological and comparative-historical methods, as well as elements of structural-functional analysis and discourse analysis, which make it possible to trace the evolution of Bolshevik perceptions of the peasantry—from the theoretical premises of Marxism to their practical implementation within the Soviet state.

Scientific novelty. The scientific novelty of the study lies in the fact that the concept of peasant inferiority is examined as an integral ideological construct rather than as a set of discrete evaluative judgments about the peasantry. It is demonstrated that this concept performed an important legitimizing function, serving as an ideological foundation for the introduction of directive and repressive practices in the sphere of agrarian policy. The article also reveals the continuity of Bolshevik perceptions of the peasantry with imperial stereotypes of the second half of the nineteenth and early twentieth centuries, which were combined with Marxist theory and adapted to the conditions of revolutionary reality.

Conclusions. The conclusions substantiate that the idea of peasant inferiority was a structural element of Bolshevik ideology that determined the asymmetrical nature of relations between the authorities and the peasantry. Its consolidation contributed to the formation of a model of political control over the agrarian population and led to the contradictory character of the proclaimed worker–peasant alliance in the practice of Soviet state-building.

Keywords: agrarian policy, Bolsheviks, ideology, Marxism, peasantry, peasant inferiority.

Зінаїда Священко*доктор історичних наук, професор, кафедра всесвітньої історії та методик навчання, Уманський національний університет, м. Умань, Україна*ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-5845-3115>e-mail: szv09@meta.ua

Бібліографічний опис статті: Священко З. Концепт селянської меншовартості в ідеології більшовиків. *Український селянин*. 2026. Вип. 37. С. 38–48. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2026-37-Svyaschenko>

КОНЦЕПТ СЕЛЯНСЬКОЇ МЕНШОВАРТОСТІ В ІДЕОЛОГІЇ БІЛЬШОВИКІВ

Анотація. У статті здійснено комплексний аналіз концепту селянської меншовартості в ідеологічних уявленнях більшовиків у контексті соціально-політичних трансформацій початку XX ст. Вихідним положенням дослідження є розуміння селянства як ключової за чисельністю та економічним значенням соціальної верстви Російської імперії, ставлення до якої значною мірою визначало характер революційних процесів і практик державного будівництва після 1917 р. **Мета.** Метою статті є з'ясування змісту, генези та функціонування уявлень про селянство як «соціально меншовартісну» групу в більшовицькому ідеологічному дискурсі, а також визначення ролі цього концепту у формуванні політики радянської влади щодо сільського населення.

Методологічну основу дослідження становлять принципи історизму, системності та наукової об'єктивності. У роботі застосовано проблемно-хронологічний і порівняльно-історичний методи, елементи структурно-

функціонального аналізу та дискурс-аналізу, що дало змогу простежити еволюцію більшовицьких уявлень про селянство від теоретичних положень марксизму до їх практичної реалізації в умовах радянської державності.

Наукова новизна. Наукова новизна дослідження полягає в тому, що концепт селянської меншовартості розглянуто як цілісний ідеологічний конструкт, а не як сукупність окремих оціночних суджень щодо селянства. Доведено, що цей концепт виконував важливу легітимізаційну функцію, слугуючи ідеологічним підґрунтям для запровадження директивних і репресивних практик у сфері аграрної політики. У статті показано спадкоємність більшовицьких уявлень про селянство з імперськими стереотипами другої половини XIX – початку XX ст., що поєднувалися з марксистською теорією та адаптувалися до умов революційної дійсності.

Висновки. Обґрунтовано, що ідея селянської меншовартості була структурним елементом більшовицької ідеології, який визначав асиметричний характер взаємин між владою та селянством. Її утвердження сприяло формуванню моделі політичного контролю над сільським населенням і зумовило суперечливість декларованого союзу робітників і селян у практиці радянського державного будівництва.

Ключові слова: аграрна політика, більшовики, ідеологія, марксизм, селянство, селянська меншовартість.

Постановка проблеми

На початку XX ст. селянство залишалося провідною за чисельністю та соціально-економічним значенням верствою населення Російської імперії, визначаючи аграрний характер її господарства й соціальної структури. Воно відігравало ключову роль у виробництві сільсько-господарської продукції, забезпеченні внутрішнього ринку та формуванні фінансової бази держави, водночас перебуваючи в умовах земельного дефіциту, майнової диференціації та збереження станових і правових обмежень. Попри адміністративний контроль з боку держави, селянство поступово залучалося до процесів соціальної мобільності, модернізації та політизації, що проявлялося в міграційних рухах, розвитку кооперації й зростанні соціального протесту, перетворюючи його на важливий чинник суспільно-політичної динаміки напередодні революційних подій.

Після жовтневого перевороту 1917 р. більшовицька влада постала перед необхідністю вироблення власної моделі взаємин із селянством як найчисельнішою соціальною групою колишньої імперії. Попри декларування союзу робітничого класу і селянства, у межах більшовицької ідеології поступово утвердився концепт селянської меншовартості, що спирався на уявлення про селян як соціально відсталу, дрібнобуржуазну верству, неспроможну до самостійної революційної свідомості та організованої колективної дії, а отже таку, що потребувала політичного керівництва й ідеологічного контролю з боку партії.

Ставлення більшовиків до селянства формувалося під впливом соціально-економічних та суспільно-політичних умов другої половини XIX – початку XX ст., а також базових положень марксистської теорії. У середовищі російського імперського істеблішменту цього періоду утвердилося уявлення про селянство як соціальну групу, що характеризувалася політичною пасивністю, лояльністю до монархічної влади та схильністю до консервативних форм мислення, унаслідок чого воно розглядалося як несамотійний суб'єкт історичного розвитку. Таке трактування селянства як другорядного учасника суспільно-політичних і соціально-економічних процесів значною мірою зумовлювалося державною аграрною політикою Російської імперії, яка у другій половині XIX – на початку XX ст. поєднувала елементи регулювання та протекціонізму щодо селянського стану¹.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

В українській історіографії проблема ідеологічного ставлення більшовицької влади до селянства та формування у партійній доктрині уявлень про його соціальну «відсталість» розглядається переважно в межах досліджень аграрної історії України першої третини XX ст. Значний внесок у розробку цієї проблематики зробили дослідники Інституту історії України НАН України та представники черкаської наукової школи аграрної історії, згуртованої навколо фахового збірника «Український селянин». У працях О.

¹ Svyaschenko, Z., Kornovenko, S. State protectionism in the agricultural politics of the Russian Empire of 1880-s – 1890-s. *Skhidnoievropeiskiy Istorychnyi Visnyk* [East European Historical Bulletin]. 2019. № 10. С. 34–42.

Ганжі², Г. Капустян³, Н. Ковальової⁴, С. Корновенка⁵, С. Кульчицького⁶, В. Лазуренка⁷, В. Марочка⁸, О. Михайлюка⁹, А. Морозова¹⁰, О. Рєєнта¹¹ та інших дослідників¹² з'ясовано соціально-економічні трансформації українського села, аграрну політику більшовицької влади, механізми колективізації, податкової та хлібозаготівельної політик, а також соціальну структуру селянства і форми його реакції на державний тиск. У цих студіях підкреслюється, що радянська аграрна політика ґрунтувалася на марксистсько-ленінському трактуванні селянства як дрібновласницького і соціально нестійкого прошарку, який потребує радикального «соціалістичного перетворення». Ця ідеологічна установка визначила характер взаємин між державою і селянством у 1920–1930-х рр., що проявилось у політиці адміністративного тиску, економічних обмежень, розкуркулення та примусової колективізації. Сучасні дослідження українських істориків дедалі більше зосереджуються на вивченні внутрішньої соціальної структури селянства, регіональних особливостей аграрних трансформацій та ролі селянства у процесах радянської модернізації.

Значний внесок у розкриття уявлень більшовиків про селянство зроблено І. Фаренієм¹³, який проаналізував теоретичні підходи В. Леніна до селянської революції та оцінив здатність селянства до самостійної політичної дії у світлі більшовицької ідеології. У контексті проблеми важливим є також колективне дослідження «Селянство, земля і влада в період Української революції (1917–1921 рр.)»¹⁴, в якому висвітлено проблеми взаємин селянства з владою на початковому етапі радянської модернізації та передумови соціально-економічних перетворень у селі. Ці та інші праці утворюють поле сучасної дослідницької дискусії про селянство як соціальний і політичний феномен у більшовицькій ідеології та практиці.

У зарубіжній історіографії питання селянства в Російській імперії та його взаємин з більшовицькою ідеологією й політикою привертає увагу як класичних, так і сучасних дослідників. Значну роль у вивченні цього кола проблем відіграв Т. Шанін, чії роботи з політичної соціології селянства, зокрема «The Awkward Class: Political Sociology of Peasantry in a Developing Society: Russia, 1910–1925»¹⁵, виступають базовими працями для розуміння селянської свідомості й соціальної поведінки у період революційних змін. О. Файгз у своїх ґрунтовних монографіях реконструював роль селянства під час революції та громадянської війни 1917–1921 років, підкресливши автономність селянських процесів і їх вплив на

2 Ганжа О. І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927); Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. Київ: [б.в.], 2000. 208 с.; Ганжа О. І. Селянські хвилювання та виступи наприкінці 20-х – на початку 30-х років ХХ століття. Український селянин. 2006. Вип. 10. С. 328–331.

3 Капустян Г. Т. Надзвичайщина та селянський опір в Україні (кінець 1920-х рр.). Історія України. Маловідомі імена, події, факти. 2005. № 31. С. 21–34; Капустян Г. Пасивний опір українського селянства в період НЕПу. Український історичний збірник. 2000. № 3. С. 101–123.

4 Ковальова Н. Більшовицька візія селянської революції та роль у ній українського селянства (1917 – початок 1919 рр.). Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. 2019. Том 29. С. 225–232.

5 Корновенко С.В. Українська революція 1917–1921 рр.: селянський фактор. Український селянин. 2014. Вип. 14. С. 142–146.

6 Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому»: колективізація і голод в Україні. Київ: Україна, 1991. 432 с.

7 Лазуренко В. М. Селянські господарства України заможного (фермерського) типу у системі радянської сільськогосподарської кооперації в добу НЕПу. Український селянин. 2010. Вип. 12. С. 215–220.

8 Марочко В. І. Голодомор 1932–1933 рр. Київ, 2007. 64 с.

9 Михайлюк О. В. Революція та загострення соціокультурного антагонізму між містом і селом. Український селянин. 2001. Вип. 3. С. 221–224.

10 Морозов А.Г., Лазуренко В.М. Селянин-власник часів НЕПу: хто він? З історії формування класового жупеля «куркуль». Український селянин. 2010. Вип. 12. С. 33–37.

11 Рєєнт О. П. Аграрне питання за доби «воєнного комунізму. Український селянин. 2002. Вип. 4. С. 31–37.

12 Калінкіна С. А., Корновенко С. В., Маркова С. В., Романець Н. Р. «Великий перелом» на селі. Фінал селянської революції (1929 – 1933 рр.): монографія. Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2017. 300 с.

13 Фареній І.А. Селянська революція як концепція аграрно-капіталістичних перетворень та «політтехнологічний секрет» Леніна. Український селянин. 2017. Випуск 18. С. 50–54.; Farenii I. The peasant revolution in theoretical views and political practice of Ulyanov-Lenin. *Schidnoievropeiskiy Istorychniy Visnyk [East European Historical Bulletin]*. 2019. № 10. P. 58–65.

14 Корновенко С. В., Земзюліна Н. І., Ковальова Н. А., Малиновський Б. В., Масненко В. В., Морозов А. Г., Михайлюк О. В., Пасічна Ю. Г. Селянство, земля і влада в період Української революції (1917 – 1921 рр.). Черкаси, 2020. 440 с.

15 Shanin, T. The Awkward Class: Political Sociology of Peasantry in a Developing Society: Russia, 1910–1925. Oxford: Clarendon Press, 1972. xvii, 253 pp.

перебіг революційних подій¹⁶. Дослідження Д. Соммерфілда¹⁷ зосереджено на відносинах між більшовиками та селянством у 1903–1921 роках, у ньому висвітлено як ідеологічні, так і практичні аспекти цих взаємин. Інші зарубіжні науковці, такі як Д. Мун¹⁸, розглядають селянство у ширшому соціально-економічному й культурному контексті Російської імперії, що дає вагоме історіографічне підґрунтя для розуміння позиції селян у радянській аграрній політиці. У праці «Жнива скорботи» Р. Конквест¹⁹ показав, що більшовицька політика щодо селянства, зокрема під час колективізації та Голодомору, спиралася на уявлення про селян як соціально й політично «нижчу» та підозрілу верству, що фактично легітимізувало репресивні практики й підтверджує існування концепту селянської меншовартості в ідеології більшовиків. У такий спосіб зарубіжні дослідження створюють багатовимірний наратив, який доповнює і порівнює регіональні підходи в українській історіографії, дозволяючи глибше осмислити складність селянського феномену в добу радянських перетворень.

Мета статті

Метою статті є з'ясування змісту, генези та функціонування уявлень про селянство як «соціально меншовартісну» групу в більшовицькому ідеологічному дискурсі, а також визначення ролі цього концепту у формуванні політики радянської влади щодо сільського населення.

Виклад основного матеріалу

Основою більшовицького бачення селянства була класична марксистська схема суспільного розвитку, де рушійною силою революції виступав промисловий пролетаріат, сформульована у працях К. Маркса та Ф. Енгельса. Селянство, як дрібні товаровиробники, вважалось дрібнобуржуазним класом, схильним до приватновласницької психології та нестійким у політичній боротьбі. У «Маніфесті Комуністичної партії» (1848) К. Маркс зазначав, що селянство, подібно до інших дрібнобуржуазних груп (він змішав разом «дрібного промисловця, дрібного купця, ремісника, селянина»), приречене на знищення з розвитком великої промисловості. Відповідно, усі ці групи реакційні, «вони намагаються повернути назад колесо історії»²⁰. Звідси випливала недовіра до селян як потенційно «реакційного» елементу, що згодом була підхоплена більшовиками.

К. Маркс і Ф. Енгельс не розглядали селян як стратегічну революційну силу, що особливо чітко простежується в аналізі революційних подій середини XIX ст. У праці «Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта» (1852)²¹ К. Маркс характеризував французьке селянство як розпорошену масу, нездатну до політичної консолідації, використовуючи відому метафору «мішка картоплі». Подібні оцінки містяться і в його аналізі революції 1848 р.²², де селянство постає як соціальна сила, схильна підтримувати консервативні режими через свою економічну залежність та ізольованість.

Своєю чергою, Ф. Енгельс у роботах, присвячених німецьким аграрним відносинам і революційним рухам, наголошував на роздрібненості селянства та обмеженості його політичного мислення. У праці «Селянська війна в Німеччині» він підкреслив стихійність селянських виступів та їхню неспроможність виробити послідовну програму соціальних змін²³. Водночас у передмові до пізніших видань цієї праці та в листуванні Ф. Енгельс звер-

16 Figs O. *Peasant Russia, Civil War: The Volga Countryside in Revolution, 1917–1921*. Oxford University Press. 1989. 420 с.; Figs, O. *A People's Tragedy: The Russian Revolution 1891–1924*. Penguin Books, 1996. 923 p.

17 Sommerfield, D. A. *The Bolsheviks and the Peasantry: Their Relationship from 1903 to 1921* (doctoral dissertation). Texas A&M University Library. 1986. 64 p.

18 Moon, D. *The Plough that Broke the Steppes: Agriculture and Environment on Russia's Grasslands, 1700–1914*. 2013. Oxford University Press. 344 p.

19 Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор. Луцьк: ВМА «Терен», 2007. 456 с.

20 Маніфест Комуністичної партії. Карл Маркс. Вибрані твори. Т.1. К.: Партвидав ЦК КП(б)У, 1936. URL: <https://www.marxists.org/ukrainian/marx-engels/1848/manifesto/manifesto.pdf>

21 Маркс К. Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта. URL: <https://vpered.wordpress.com/2009/11/19/marx-18-brumaire/>

22 Маркс К. Класова боротьба у Франції з 1848 по 1850 pp. URL: <https://vpered.wordpress.com/2012/10/04/marx-klassenkampf-in-frank-reich/>

23 Енгельс Ф. Німецька селянська війна. Перекл. Володимира Левицького. Берлін, 1920. С. 123–124. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/16239/file.pdf>

тав увагу на те, що дрібна земельна власність формує індивідуалістичну свідомість, яка перешкоджає колективним формам політичної боротьби.

Таким чином, у класичному марксизмі селянство постає як соціально неоднорідна, політично нестійка й обмежена у своїй історичній ролі верства, що не здатна виконувати функцію авангарду революції. Ці положення були інтегровані в більшовицьку ідеологію, де вони набули ще більш радикальнішого характеру й трансформувалися у концепт селянської «меншовартості», який визначав ставлення влади до сільського населення та обґрунтовував необхідність політичного контролю над ним.

У контексті формування більшовицького уявлення про селянство важливо враховувати вплив ширшого інтелектуального середовища російської імперської та революційної думки, представники якого часто поділяли критичні, а подекуди відверто зневажливі оцінки селянської маси. Як зазначав Р. Конквест у праці «Жнива скорботи», значний вплив на формування подібних уявлень мав М. Горький, який розглядав неграмотне селянство як «ґрунтовну перешкоду на шляху російського поступу» та як соціальну масу, що стримує модернізацію країни. У його висловлюваннях село постає як середовище «звіроподібного індивідуалізму» та майже повної відсутності соціальної свідомості, що підсилювало ідею культурної та цивілізаційної відсталості селянства. Подібні мотиви дослідник простежував й у працях засновника російського марксизму Г. Плеханова, який також характеризував селянство вкрай критично. За Р. Конквестом, Г. Плеханов описував селян як «диких землеробів», жорстоких і немилосердних, для яких розумова діяльність була радше винятком, ніж нормою²⁴. Такі оцінки підкреслювали уявлення про селян як про соціально й культурно відсталу верству, що потребує зовнішнього керівництва.

У сукупності ці інтелектуальні наративи формували атмосферу, в якій селянство сприймалося не лише як економічно дрібновласницький клас, а й як «нижча» культурна та соціальна група. Вони органічно накладалися на марксистську схему суспільного розвитку, посилюючи її елітарно-прогресистське трактування та підкреслюючи провідну роль міського пролетаріату.

Таким чином, більшовицький концепт селянської меншовартості не виник ізольовано, а формувався на перетині марксистської теорії та поширених у російській інтелектуальній традиції уявлень про селянство як відсталу, інертну й політично ненадійну масу, що вимагала радикального «перетворення» у процесі соціальної модернізації.

Погляди В. Леніна на селянство стали одним із ключових теоретичних джерел формування більшовицького концепту селянської меншовартості. У праці «Розвиток капіталізму в Росії» (1899) він інтерпретував селянство не як єдиний соціальний клас, а як внутрішньо розшаровану сукупність дрібних власників, що перебувають у процесі капіталістичної диференціації. Поділ на «куркулів», «середняків» і «бідняків» фактично руйнував уявлення про селянство як цілісного історичного суб'єкта, закріплюючи його образ як нестійкої, соціально роздробленої та політично залежної маси²⁵. Саме ця інтерпретація стала теоретичною основою уявлення про селянство як «нижчу» та незрілішу соціальну форму порівняно з пролетаріатом.

У праці «Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції» (1905) В. Ленін, визнаючи необхідність союзу з селянством, водночас закріплював його підлегле становище у революційному процесі. Селянство визначалося як політично непослідовна сила, що «коливається» між буржуазією та пролетаріатом і не здатна до самостійної революційної стратегії²⁶. У межах цієї логіки воно набувало статусу залежного «молодшого партнера»,

24 Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор. Луцьк: ВМА «Терен», 2007. С. 40-41.

25 Ленін В. І. Повне зібрання творів. Т. 3. Київ: Політвидав, 1970. С. 153-155.

26 Ленін В. І. Повне зібрання творів. Т. 11. Київ: Політвидав, 1970. С. 115.

який потребує керівництва з боку робітничого класу, що посилювало ієрархічне бачення соціальної структури та закладало елементи його ідеологічної меншовартості.

У подальших працях, зокрема в аграрній програмі соціал-демократії, В. Ленін розвинув тезу про економічну обмеженість дрібного селянського господарства, яке неминуче відтворює капіталістичні відносини²⁷. Після 1917 р. ця концепція трансформувалася в політичну практику: у «Декреті про землю» та наступних документах радянської влади селянство визначалося як «дрібновласницька стихія», що постійно продукує капіталізм і потребує зовнішнього контролю²⁸. Таким чином, більшовицька ідеологія закріплювала за селянином статус об'єкта соціального перетворення, а не рівноправного суб'єкта революції.

У період непу, у доповіді «Про продовольчий податок» (1921), В. Ленін обґрунтовував тимчасовий компроміс із селянством, однак і цей крок мав патерналістський характер, оскільки передбачав його «перевиховання» через державний контроль і кооперацію²⁹. У підсумку ленінська концепція сформувала ієрархічну модель суспільства, в якій пролетаріат виступав носієм історичного прогресу, тоді як селянство конструювалося як відстала, роздроблена й політично недостатньо зріла маса. Саме це стало теоретичною основою більшовицького концепту селянської меншовартості, який легітимізував політику контролю, підпорядкування та трансформації сільського населення.

Таке бачення мало тривалі наслідки: воно стало ідеологічною передумовою колективізації, адміністративного підпорядкування села державі та морального виправдання репресій проти «куркулів». Ідея меншовартості селянства у В. Леніна – це не просто соціологічна оцінка, а нормативне твердження, що позбавляло селян права бути суб'єктами історії. Їхня «відсталість» перетворювалася на підставу для політичного контролю і «перевиховання».

У розвиток ленінської інтерпретації селянства як внутрішньо розшарованої, політично нестійкої та економічно обмеженої маси, ідея його соціальної «незрілості» була не лише збережена, а й радикалізована в працях провідних більшовицьких теоретиків і практиків. Наприклад, у поглядах Л. Троцького ця ідея формувалася в межах його теорії перманентної революції, де визначальна роль належала промисловому пролетаріату як єдиній послідовно революційній силі. Селянство в його інтерпретації постало як соціально розпорошена, дрібновласницька маса, позбавлена внутрішньої політичної єдності та здатності до самостійної історичної дії. У праці «Результати і перспективи» (1906) Л. Троцький підкреслив, що селянські рухи мають стихійний характер і не можуть виробити власної революційної програми, тому потребують керівництва з боку пролетаріату³⁰. У такий спосіб закріплювалося уявлення про селянство як політично незрілу та структурно залежну верству, що не здатна виступати самостійним суб'єктом революції.

У політичній практиці Й. Сталіна концепт селянської меншовартості набув ще більш жорсткого і репресивного характеру. У праці «До питань ленінізму» (1926) Й. Сталін виходив із тези про селянство як неоднорідну масу, де дрібновласницька психологія постійно відтворює капіталістичні тенденції³¹. Особливо різко ця логіка проявилася в період колективізації, коли у виступах і статтях 1929–1931 рр. він трактував «куркульство» як ворожий клас, що підлягає ліквідації, а середняцьке селянство – як об'єкт політичного перевиховання. Це закріплювало ієрархічну модель, в якій селянин розглядався як керована й підпорядкована соціальна одиниця.

У підсумку як у троцькістській теорії, так і в сталінській практиці простежується спільний ідеологічний мотив – уявлення про селянство як про соціально та політично «нижчу» верству,

27 Ленін В. І. Повне зібрання творів. Т. 16. Київ: Політвидав, 1971. С. 238–241.

28 Ленін В. І. Повне зібрання творів. Т. 35. Київ: Політвидав, 1973. С. 137–139.

29 Ленін В. І. Повне зібрання творів. Т. 43. Київ: Політвидав, 1974. С. 209–211.

30 Троцький: Л. Итоги и перспективы. URL: <https://iskra-research.org/Trotsky/Permanent/chapter24.shtml>

31 Сталін Й. До питань ленінізму. URL: https://grachev62.narod.ru/stalin/t8/t8_03.htm

що не володіє повноцінною історичною суб'єктністю. Відмінність між ними полягає лише в інтенсивності реалізації цього підходу: у Троцького він мав переважно теоретичний характер, тоді як у Сталіна перетворився на основу державної політики насильницької трансформації села.

Політична практика більшовиків у 1920–1930-х рр. демонструє, як концепт селянської меншовартості реалізовувався у конкретних діях. У процесі форсованої колективізації та згортання непу радянська влада виходила з уявлення про селянство як соціально «відсталу», дрібновласницьку масу, що потребує зовнішнього керівництва та примусового включення в соціалістичну систему господарювання. Колгоспна реформа стала не лише економічним заходом, а й механізмом руйнування традиційної селянської автономії та підпорядкування села державі, що безпосередньо відображало ідеологічну установку на соціальну та політичну «незрілість» селянства.

Прикладом реалізації цієї ідеологічної моделі стала кампанія «ліквідації куркульства як класу», що відображала уявлення про заможні селянські прошарки як соціально ворожий елемент. У працях і директивах сталінського керівництва «куркуль» визначався не лише як економічна категорія, а як політичний ворог соціалізму, що підлягає усуненню через адміністративні та репресивні заходи.

Кульмінацією цієї політики став Голодомор 1932–1933 рр., який у сучасній історіографії розглядається як наслідок насильницької колективізації, хлібозаготівельних кампаній і репресивного контролю над селом³². У межах радянської політики селянство сприймалося не лише як економічно проблемна, а й як потенційно ворожа соціальна сила, що опирається державним директивам. Саме поєднання ідеологічного уявлення про селян як «дрібновласницьку стихію» та адміністративно-примусових методів управління створило умови для масштабної катастрофи, яка особливо тяжко вразила Україну.

У результаті до кінця 1930-х рр. селянство було остаточно інтегроване в колгоспну систему, яка закріпила його залежне становище щодо держави та партійного апарату. Як показує Р. Дейвіс, колективізація зруйнувала традиційні форми селянської економіки та самоорганізації, перетворивши село на контрольований державою виробничий простір³³. Таким чином, Голодомор і колективізація стали найрадикальнішим виявом практичної реалізації концепту селянської меншовартості в політиці більшовицької держави.

Отже, політична практика більшовиків засвідчила, що концепт селянської меншовартості став не лише ідеологічною конструкцією, а й дієвим інструментом радянської аграрної політики, спрямованої на підпорядкування та радикальну трансформацію селянського світу.

Ідейна основа більшовицького ставлення до селянства спричинила серйозні соціальні конфлікти: масові повстання селян, опір колективізації, нелояльність до «радянської влади» в сільській місцевості³⁴. Політика вилучення (податки, конфіскації), з одного боку, сприяла фінансуванню індустріалізації, а з іншого – підірвала довіру селянства до більшовицької влади. Ідеологічна логіка «куркуль – ворог народу» стала легітимізацією репресій, які мали довготривалі наслідки: руйнування традиційних сільських структур, соціальне розшарування, демографічні втрати.

Концепт меншовартості мав глибокі соціокультурні наслідки. Він легітимізував репресії проти активних селян, сприяв знецінюванню традиційної культури, змінював структуру села та його соціальні взаємини. Паралельно проводилася кампанія з поширення радянської ідеології, що трансформувала народні звичаї та цінності, підпорядковуючи їх інтересам держави.

32 Калінкіна С. А., Корновенко С. В., Маркова С. В., Романець Н. Р. «Великий перелом» на селі. Фінал селянської революції (1929 – 1933 рр.): монографія. Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2017. 300 с.; Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор. Луцьк: ВМА «Терен», 2007. 456 с.; Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від народження до його загибелі. Книга 2. К.: Темпора, 2013. 628 с.; Марочко В. І. Голодомор 1932–1933 років в Україні. Київ, 2007. 64 с.

33 Davies R. W. The Soviet Collective Farm 1929–1930. Harvard : Harvard University Press, 1980. P. 182.

34 Капустян Г. Т. Надзвичайщина та селянський опір в Україні (кінець 1920-х рр.). *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*. 2005. № 31. С. 21–34.

Таким чином, застосування концепту меншовартості призвело до системних наслідків: соціальні – колективізація та депортації, культурні – знецінення народної культури, ідеологічні – утвердження пролетарського шовінізму.

Значними були й політичні наслідки реалізації більшовицького концепту селянської меншовартості, що проявлявся у системному обмеженні прав селянства та його підпорядкуванні державній владі. Дискримінаційне ставлення більшовицького керівництва до селянства стало одним із ключових чинників, що визначили політичну траєкторію радянської держави упродовж 1917–1930-х років. Розглядаючи селянство як соціально «нижчий» та «проблемний» клас, більшовики заклали підвалини жорстко централізованої та репресивної моделі влади, в якій політичні права та інтереси найчисельнішої групи населення були систематично обмежені. Наслідки цієї дискримінації мали довготривалий вплив на структуру влади, форми політичної мобілізації, соціальну стабільність та механізми забезпечення лояльності до режиму.

Одним із головних політичних наслідків стала делегітимація селянства як повноцінного політичного суб'єкта. Більшовицька риторика – ленінська теза про «дрібнобуржуазні хитання», «обмеженість селянського світогляду» та «неорганізованість» – створювала уявлення про село, як про клас, нездатний до самоуправління та неготовий до участі в політичному процесі.

Це виправдовувало політику однопартійності, усунення альтернативних селянських партій, а також запровадження жорсткого адміністративного контролю над місцевим самоврядуванням. Сільські ради поступово перетворювались на органи партійного примусу, що виконували волю центру, а не відображали запити громад³⁵.

Дискримінація селянства безпосередньо вплинула на становлення репресивної держави. Оскільки село інтерпретувалося як «потенційно ворожий», «контрреволюційний» або «куркульський» соціальний простір, застосування насильства ставало нормою державної політики.

У період воєнного комунізму силові методи вилучення продовольства, запровадження продрозкладки та діяльність продзагонів легітимувалися через дискурс «селянської ненадійності». Аналогічно упродовж колективізації термінологія «ліквідації куркульства як класу» створювала морально-політичне підґрунтя для масових депортацій, конфіскації майна та позасудових репресій³⁶.

Таким чином, антиселянська риторика сприяла інституціоналізації репресій як звичного механізму державного управління.

Систематична недовіра до селянства зумовила різке обмеження політичної автономії регіонів. Особливо це проявилось в Україні, Поволжі, на Північному Кавказі та у Сибіру, де селяни становили абсолютну більшість населення. Більшовицька влада розглядала будь-які форми відцентрових настроїв як «куркульські змови» або «націоналістичні ухили». Це стало підставою для централізації влади в руках партійного апарату та згорання самоврядних традицій, що існували у селах у 1917–1918 рр.

Антиселянська політика стала джерелом довготривалої кризи довіри між владою та населенням. Політичні рішення, що супроводжувалися насильством (розкуркулення, депортації, хлібозаготівлі), сприяли формуванню стійкого образу держави як ворожої сили.

У багатьох регіонах це спричинило хвилі антирадянських селянських повстань (1918–1921), а пізніше – прихований саботаж, втечі із колгоспів, падіння трудової дисципліни та відмову від інноваційної активності³⁷.

35 Ганжа О. І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927); Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. Київ: [б.в.], 2000. С. 85–104.

36 Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Книга 2. К.: Темпора, 2013. С. 313–314.

37 Ганжа О. І. Селянські хвилювання та виступи наприкінці 20-х – на початку 30-х років XX століття. *Український селянин*. 2006. Вип. 10. С. 328.

Таким чином, політичний наслідок дискримінації полягав у формуванні пасивного, недовірливого й деморалізованого населення, що істотно обмежувало модернізаційний потенціал радянської системи.

Висновки

Таким чином, більшовицький концепт селянської меншовартості сформувався не ізольовано, а на перетині марксистської теорії та усталених у російській інтелектуальній традиції уявлень про селянство як відсталу, інертну й політично ненадійну масу, що потребує радикального «перетворення»; ключовим теоретичним підґрунтям цього підходу стали погляди В. Леніна, який трактував селянство як внутрішньо розшаровану, нестійку й економічно обмежену спільноту, а в подальшому ця інтерпретація була не лише збережена, а й радикалізована у працях більшовицьких теоретиків і практиків, набувши особливо жорсткого, репресивного втілення у політиці Й. Сталіна, як у троцькістській теорії, так і в сталінській практиці зберігався спільний ідеологічний мотив – уявлення про селянство як соціально й політично «нижчу» верству, позбавлену повноцінної історичної суб'єктності.

Реалізація більшовицького концепту селянської меншовартості зумовила глибоку трансформацію соціальної структури СРСР: колективізація ліквідувала заможний прошарок селянства як потенційно самостійну й альтернативну соціальну силу; примусове усереднення майнових відносин посилювало тотальну залежність селян від держави; водночас нові покоління формувалися в умовах жорсткої політичної соціалізації, де пріоритет надавався лояльності до режиму над господарською компетентністю.

У політичній культурі закріпилися риси етатизму, патерналізму та недовіри до інституцій, що залишалися характерними для пострадянських суспільств і після розпаду СРСР.

Концепт меншовартості забезпечив ідеологічне підґрунтя для централізації влади, контролю над селянством і форсованої індустріалізації. Він вплинув на формування радянської моделі суспільства, де селянин розглядався як об'єкт політичного управління, а його традиційний уклад – як перешкода для державних цілей.

Таким чином, концепт селянської меншовартості будучи структурним елементом більшовицької ідеології, надалі став складовою радянського дискурсу ідеологічного панування, виправдовуючи репресивну політику та руйнування традиційного укладу життя. Більшовики проголошували союз робітників і селян, проте на практиці створили модель підпорядкування одного класу іншому, що мало тривалі наслідки для суспільної свідомості та історичної пам'яті.

Подяка

Автор щиро вдячна редакційній колегії за сприяння в публікації результатів проведеного дослідження.

Фінансування

Автор не отримала жодної фінансової підтримки для написання статті.

References:

1. Hanzha, O. I. (2000). *Ukrainske selianstvo v period stanovlennia totalitarnoho rezhymu (1917–1927)* [Ukrainian peasantry during the formation of the totalitarian regime (1917–1927)]; Nats. akad. nauk Ukrainy, In-t istorii Ukrainy. Kyiv: [b.v.]. 208 s. [in Ukrainian]
2. Hanzha, O. I. (2006). *Selianski khvyliuvannia ta vystupy naprykintsi 20-kh – na pochatku 30-kh rokiv KhKh stolittia* [Peasant unrest and demonstrations in the late 1920s and early 1930s]. *Ukrainskyi selianyn* [Ukrainian peasant]. Vyp. 10. S. 328–331. [in Ukrainian].
3. Engels, F. *Nimetska selianska viina* [German Peasants' War]. Perekl. Volodymyra Levytskoho. Berlin, 1920. 126 s. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/16239/file.pdf> [in Ukrainian].
4. Z statti Y. V. Stalina «Do pytannia pro polityku likvidatsii kurkulstva, yak klasu» [From the article by J. V. Stalin “On the question of the policy of liquidating the kulaks as a class”]. URL: <http://holodomor-era.history.org.ua/cgi-bin/Holodomor/person.exe?&I21DBN=DAH&P21DBN=DAH&S21STN=1&S21REF=10&S->

- 21FMT=elib_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=ID=&S21COLORT-
ERMS=0&S21STR=0000101 [in Ukrainian].
5. Kalinkina, S. A., Kornovenko, S. V., Markova, S. V., Romanets, N. R. (2017). «Velykyi perelom» na seli. Final selianskoi revoliutsii (1929 – 1933 rr.): monohrafiia [«The Great Turning Point» in the Village. The Finale of the Peasant Revolution (1929 – 1933): Monograph]. Cherkasy: Cherkaskyi natsionalnyi universytet im. B. Khmelnytskoho. 300 s. [in Ukrainian].
 6. Kapustian, H. T. (2005). Nadzvychaishchyna ta selianskyi opir v Ukraini (kinets 1920-kh rr.) [The State of Emergency and Peasant Resistance in Ukraine (late 1920s)]. *Istoriia Ukrainy. Malovidomi imena, podii, fakty [History of Ukraine. Little-known names, events, facts]*. № 31. S. 21–34 [in Ukrainian].
 7. Kapustian, H. (2000). Pasyvnyi opir ukrainskoho selianstva v period NEPu [Passive resistance of the Ukrainian peasantry during the NEP period]. *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk [Ukrainian historical collection]*. № 3. S. 101–123. [in Ukrainian].
 8. Kovalova, N. (2019). Bilshovytska viziia selianskoi revoliutsii ta rol u nii ukrainskoho selianstva (1917 – pochatok 1919 rr.) [The Bolshevik vision of the peasant revolution and the role of the Ukrainian peasantry in it (1917 – early 1919)]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka. Istorychni nauky [Scientific works of the Ivan Ohienko Kamyanets-Podilskyi National University]*. Tom 29. S. 225–232. [in Ukrainian].
 9. Konkvest, R. (2007). Zhnyva skorboty. Radianska kolektyvizatsiia i holodomor [Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Holodomor]. Luts'k: VMA «Teren». 456 s. [in Ukrainian].
 10. Kornovenko, S. V. (2014). Ukrainska revoliutsiia 1917–1921 rr.: selianskyi faktor [Ukrainian Revolution of 1917–1921: The Peasant Factor]. *Ukrainskyi selianyn [Ukrainian peasant]*. Vyp. 14. S. 142–146. [in Ukrainian].
 11. Kornovenko S. V., Zemziulina N. I., Kovalova N. A., Malynovskyi B. V., Masnenko V. V., Morozov A. H., Mykhailiuk O. V., Pasichna Yu. H. (2020). Selianstvo, zemlia i vlada v period Ukrainskoi revoliutsii (1917 – 1921 rr.) [Peasantry, land and power during the Ukrainian Revolution (1917 – 1921)]. Cherkasy. 440 s. [in Ukrainian].
 12. Kulchytskyi, S. V. (1991). Tsina «velykoho perelomu»: kolektyvizatsiia i holod v Ukraini [The price of the «great turning point»: collectivization and famine in Ukraine]. Kyiv: Ukraina. 432 s. [in Ukrainian].
 13. Kulchytskyi, S. (2013). Chervonyi vyklyk. Istoriia komunizmu v Ukraini vid yoho narodzhennia do zahybeli [Red Call. The History of Communism in Ukraine from Its Birth to Its Death]. Knyha 2. K.: Tempora. 628 s. [in Ukrainian].
 14. Lazurenko, V. M. (2010). Selianski hospodarstva Ukrainy zamozhnoho (fermerskoho) typu u systemi radianskoi silskohospodarskoi kooperatsii v dobu NEPu [Ukrainian peasant farms of the wealthy (farmer) type in the system of Soviet agricultural cooperation during the NEP era]. *Ukrainskyi selianyn [Ukrainian peasant]*. Vyp. 12. S. 215–220. [in Ukrainian].
 15. Lenin, V. I. (1970). Povne zibrannia tvoriv [Complete works]. T. 3. Kyiv: Polityvdav. 556 s. [in Ukrainian].
 16. Lenin, V. I. (1970). Povne zibrannia tvoriv [Complete works]. T. 11. Kyiv: Polityvdav. 578 s. [in Ukrainian].
 17. Lenin, V. I. (1971). Povne zibrannia tvoriv [Complete works]. T. 16. Kyiv: Polityvdav. 661 s. [in Ukrainian].
 18. Lenin, V. I. (1973). Povne zibrannia tvoriv [Complete works]. T. 35. Kyiv: Polityvdav. 576 s. [in Ukrainian].
 19. Lenin, V. I. (1974). Povne zibrannia tvoriv [Complete works]. T. 43. Kyiv: Polityvdav. 527 s. [in Ukrainian].
 20. Marks, K. (1936). Manifest Komunistychnoi partii [Communist Party Manifesto]. *Karl Marks. Vybrani tvory*. T. 1. K.: Partvydav TsK KP(b)U. URL: <https://www.marxists.org/ukrainian/marx-engels/1848/manifesto/manifesto.pdf> [in Ukrainian].
 21. Marks, K. Visimnadsiate briumera Lui Bonaparta [The Eighteenth Brumaire of Louis Bonaparte]. URL: <https://vpered.wordpress.com/2009/11/19/marx-18-brumaire/> [in Ukrainian].
 22. Marks, K. Klasova borotba u Frantsii z 1848 po 1850 rr. [Class struggle in France from 1848 to 1850]. URL: <https://vpered.wordpress.com/2012/10/04/marx-klassenkampfe-in-frankreich/> [in Ukrainian].
 23. Marochko, V. I. (2007). Holodomor 1932–1933 rr. [The Holodomor of 1932–1933]. Kyiv. 64 s. [in Ukrainian].
 24. Mykhailiuk, O. V. (2001). Revoliutsiia ta zahostrennia sotsiokulturnoho antahonizmu mizh mistom i selom [Revolution and the exacerbation of socio-cultural antagonism between the city and the peasantry]. *Ukrainskyi selianyn [Ukrainian peasant]*. Vyp. 3. S. 221–224. [in Ukrainian].

-
-
25. Morozov, A.H., Lazurenko, V.M. (2010). Selianyn-vlasnyk chasiv NEPu: kto vin? Z istorii formuvannia klasovoho zhupelia «kurkul» [The peasant-owner of the NEP era: who is he? From the history of the formation of the class scum «kulaks»]. *Ukrainskyi selianyn [Ukrainian peasant]*. Vyp. 12. S. 33–37. [in Ukrainian].
 26. Reient, O. P. (2002). Ahrarne pytannia za doby «voiennoho komunizmu» [The Agrarian Question During the Era of «War Communism»]. *Ukrainskyi selianyn [Ukrainian peasant]*. Vyp. 4. S. 31–37. [in Ukrainian].
 27. Stalin, Y. Do pytan leninizmu. Stalin, Y. Do pytan leninizmu [On the issues of Leninism]. URL: https://grachev62.narod.ru/stalin/t8/t8_03.htm [in Ukrainian].
 28. Trotskii, L. Itogi i perspektivi [Results and Prospects]. URL: <https://iskra-research.org/Trotsky/Permanent/chapter24.shtml> [in Russian].
 29. Farenii, I.A. (2017). Selianska revoliutsiia yak kontseptsiiia ahrarno-kapitalistychnykh peretvoren ta «polit-tekhnohichnyi sekret» Lenina [Peasant Revolution as a Concept of Agrarian-Capitalist Transformations and Lenin's «Political-Technological Secret»]. *Ukrainskyi selianyn [Ukrainian peasant]*. Vypusk 18. S. 50–54. [in Ukrainian].
 30. Davies, R. W. (1980). *The Soviet Collective Farm 1929–1930*. Harvard : Harvard University Press. 216 p. [in English].
 31. Farenii, I. (2019). The peasant revolution in theoretical views and political practice of Ulyanov-Lenin. *Schidnoievropeiskyi Istorychnyi Visnyk [East European Historical Bulletin]*. № 10. P. 58–65. [in English].
 32. Figes, O. (1989). *Peasant Russia, Civil War: The Volga Countryside in Revolution, 1917–1921*. Oxford University Press. 420 p. [in English].
 33. Figes, O. (1996). *A People's Tragedy: The Russian Revolution 1891–1924*. Penguin Books. 923 p. [in English].
 34. Moon, D. (2013). *The Plough that Broke the Steppes: Agriculture and Environment on Russia's Grasslands, 1700–1914*. Oxford University Press. 344 p. [in English].
 35. Shanin, T. (1972). *The Awkward Class: Political Sociology of Peasantry in a Developing Society: Russia, 1910–1925*. Oxford: Clarendon Press, XVII. 253 pp. [in English].
 36. Sommerfield, D. A. (1986). *The Bolsheviks and the Peasantry: Their Relationship from 1903 to 1921* (doctoral dissertation). Texas A&M University Library. 64 p. [in English].
 37. Svyaschenko, Z., Kornovenko, S. (2019). State protectionism in the agricultural politics of the Russian Empire of 1880-s – 1890-s. *Schidnoievropeiskyi Istorychnyi Visnyk [East European Historical Bulletin]*, 10, 34–42. doi: 10.24919/2519-058x.10.159179 [in English].

Надійшла до редакції / Received: 20.02.2026

Схвалено до друку / Accepted: 13.03.2026

Опубліковано / Published: 30.04.2026